

R. Boogaart & J. Noordegraaf (red.), 1994: *Nauwe betrekkingen. Voor Theo Janssen bij zijn vijftigste verjaardag*. Stichting Neerlandistiek VU, Amsterdam/Nodus Publikationen, Münster, pp. 273-281.

Nauwelijks is niet bijna, laat staan vrijwel helemaal

Arie Verhagen

1. De *laat-staan*-constructie

In een veel aangehaald artikel stellen Fillmore e.a. (1988) dat 'kennis van een taal' voor een belangrijk deel bestaat uit de beheersing van een groot aantal 'constructies': clusters van lexicaal/morfologische, syntactische, semantische en pragmatische eigenschappen; zij zetten zich daarmee af tegen de visie volgens welke de vier componenten (lexicon, syntaxis, semantiek, pragmatiek) losse modules vormen. Bij wijze van demonstratie geven zij een gedetailleerde analyse van de '*let alone* construction', en het is die analyse waarbij ik hier enige kanttekeningen wil plaatsen; de moraal daarvan is dat een radicalere opvatting over geïntegreerde taalbeschrijving dan die van de auteurs de voorkeur verdient.

Voorbeelden van de *laat-staan*-constructie (ik bespreek hier alleen dit Nederlandse equivalent van *let alone*) zijn:

- (1) Hij houdt niet van garnalen, laat staan van inktvis.
- (2) Ik betwijfel of hij in WO-I wel kolonel is geworden, laat staan generaal.
- (3) Ik was nauwelijks op tijd wakker voor de lunch, laat staan voor het ontbijt.

Fillmore c.s. geven het volgende schema voor de constructie:

- (4) F ⟨X A Y *laat staan* B⟩
waarbij A en B contrasterende elementen zijn, en F een of andere 'negative polarity trigger' is ((1): negatie; (2): *betwijfel*; (3): *nauwelijks*).

Belangrijke syntactische kenmerken ervan zijn (p.512, 514 e.vv.):

- (5) a) *laat staan* is een soort nevenschikkend voegwoord, met specifieke syntactische eigenschappen die andere nevenschikkende voegwoorden niet hebben;
- b) *laat staan* is een soort negatief polariteitselement: het eerste conjunct moet een of andere vorm van negatie bevatten.

De semantische eigenschappen van de constructie worden, wederom globaal aangeduid, als volgt beschreven (p.513, 522 e.vv.):

- (6) Laat F' staan voor de taalhandeling geassocieerd met F; dan geldt:
- a) de constructie drukt (direct of indirect) twee negatieve beweringen uit: $\neg(X A Y)$, en $\neg(X B Y)$;
 - b) de conjuncten representeren twee punten op dezelfde schaal ('kolonel zijn' en 'generaal zijn' zijn twee punten op één schaal van militaire rangen);
 - c) de propositie in het eerste conjunct impliceert die in het tweede: $\neg(X A Y) \Rightarrow \neg(X B Y)$ ('Hij is in WO-I geen kolonel geworden; a fortiori: Hij is in WO-I geen generaal geworden'), zodat de eerste taalhandeling (F' $\langle X A Y \rangle$) sterker is dan de tweede (F' $\langle X B Y \rangle$).

De pragmatische gebruikswaarde ervan is (p.513, 532 e.vv.):

- (7) De hele constructie heeft de functie het de spreker mogelijk te maken tegelijk zowel *relevant* te zijn – door in het tweede conjunct te reageren op een aan de orde zijnde propositie, als de aandacht te verschuiven naar een andere propositie (nl. die in het eerste conjunct), die *informatiever* is.

2. Problemen

Ondanks de verdiensten ervan roept de analyse ook een aantal vragen op; sommige daarvan worden overigens reeds door Fillmore c.s. zelf vermeld.

De eerste vraag betreft het feit dat de eigenschap van 'negatieve polariteit' als een zuiver syntactisch kenmerk wordt opgevat. De achtergrond van dit op het eerste gezicht merkwaardige standpunt kan verduidelijkt worden aan de hand van de ongrammaticaliteit van het volgende geval (vgl. p.529; men stelle zich als referent van *Hij* een zeezeiler voor):

- (8) *Hij heeft Hoek van Holland bijna gehaald, laat staan Rotterdam.

Volgens de auteurs is dit, zuiver semantisch bezien, raadselachtig. De volgende redenering is immers geldig:

- (9) "Hij bereikte Hoek van Holland bijna" \Rightarrow "Hij bereikte Hoek van Holland niet"

Je zou dus verwachten dat (8) goed is, maar dat is niet het geval. Daartegenover staat dat (10) juist goed is:

- (10) Hij heeft het eerste statistiektentamen nauwelijks gehaald, laat staan het tweede.

Dit terwijl de volgende redenering toch geldig lijkt:

- (11) "Hij heeft het tentamen nauwelijks gehaald" \Rightarrow "Hij heeft het tentamen gehaald".

Daarom koppelen Fillmore c.s. negatieve polariteit als syntactische eigenschap los van de semantiek; een woord als *bijna* zou semantisch wel negatief zijn, maar syntactisch niet. Nu is dat (zeker in hun eigen kader) niet alleen conceptueel onbevredigend, het lost niet eens alle problemen op:

Nonetheless, *let alone* sentences with *barely* as trigger present a problem [...] because only the negative part of the meaning of *barely* is interpreted as obtaining in the second (X B Y) conjunct. That is, [*He barely reached Denver let alone Chicago*] means not 118, but 119.

- (118) He *barely* reached Denver; a fortiori he *barely* reached Chicago.
 (119) He *barely* reached Denver; a fortiori he did NOT reach Chicago.

[...], an explanation would [...] be required why only the *not* part of this complex operator distributes semantically to the second, (X B Y), conjunct [...]. We are not at present able to offer such an explanation. (p.529).

Bij het tweede probleem gaat het erom dat Fillmore c.s. weliswaar laten zien dat je de *laat-staan*-constructie *als zodanig* moet kennen om hem goed te kunnen gebruiken, maar dat dat nog niet wil zeggen dat de elementen *laat* en *staan*, of in het Engels *let* en *alone*, volledig ongemotiveerd zijn. De auteurs zeggen hier echter helemaal niets over.

De derde kwestie wordt weer wel in het artikel zelf aangestipt (zij het niet als probleem): de 'onnatuurlijke' volgorde van de conjuncten. De pragmatische functie (vgl. (7)) zou zijn de aandacht te verschuiven van de relevante, maar zwakke, tweede propositie naar de meer informatieve eerste. Zo bezien is de volgorde onnatuurlijk: na datgene waar hij de aandacht naar toe wil verschuiven, noemt de spreker/schrijver nog iets wat minder informatief is. De vraag is waarom dat zo zou moeten zijn.

3. Oplossingen

Negatie betreft bij Fillmore c.s. de relatie tussen de taaluiting en (een beeld van) de wereld; het is een semantische opvatting in de gebruikelijke zin van het woord. Zeggen dat iemand zijn tentamen niet gehaald heeft komt overeen met de bewering dat "Hij heeft zijn tentamen gehaald" door de toestand in de wereld

gelogenstraft wordt. We kunnen ons echter ook afvragen wat negatie betekent voor de manier waarop de ene taalgebruiker de cognitieve toestand van een andere probeert te beïnvloeden; we richten ons dan dus niet zozeer op de relatie tussen de taaluiting en een of andere wereld, maar op de relatie tussen de ene mens en de andere – op het pragmatische aspect. Zeggen dat iemand zijn tentamen niet gehaald heeft kunnen we dan opvatten als een manier om de conclusies die de lezer/hoorder zou verbinden aan “Hij heeft zijn tentamen gehaald” ongeldig te maken; welke conclusies dat zijn, is niet gegeven met de taaluiting, maar cultuur- en context-afhankelijk – al ligt een bepaald soort conclusies meestal wel voor de hand, b.v. “Hij heeft de goede capaciteiten”, of “Dat geeft hoop voor de toekomst”.

Deze opvatting van negatie komt voort uit de theorie over ‘argumentatieve oriëntatie’ van Anscombe en Ducrot (1983, 1989; zie ook Nølke 1992, en een themanummer van het *Tijdschrift voor taalbeheersing* te verschijnen in 1995) – naar wie Fillmore c.s. overigens wel verwijzen bij de behandeling van het idee van ‘scalar models’. Die auteurs stellen dat juist alledaagse uitdrukkingen in de natuurlijke taal opereren op de conclusies die een uiting oproept, en niet op de beschrijvende, informerende inhoud ervan. Zo kunnen de uitdrukkingen *weinig kans* en *een kleine kans* beide heel goed betrekking hebben op een kans die in cijfers uitgedrukt even groot is, b.v. 20%; ze kunnen beide dus dezelfde relatie hebben tot dezelfde toestand in de wereld. Maar de aard van de conclusies die ze oproepen is precies tegenovergesteld, zoals te demonstreren is aan de volgende gevallen:

- (12) Er is een kleine kans dat de operatie slaagt.
 a) Dus laten we het maar proberen.
 b) #Dus laten we het risico maar niet nemen.
- (13) Er is weinig kans dat de operatie slaagt.
 a) #Dus laten we het maar proberen.
 b) Dus laten we het risico maar niet nemen.

Hoewel de evidentie a.h.w. wordt gekwalificeerd, heeft zin (12) dezelfde argumentatieve oriëntatie als de zin *Er is een kans dat de operatie slaagt*. Daardoor is de conclusie om het te proberen, (12)a, passend, en de tegenovergestelde conclusie niet. In zin (13) is de argumentatieve oriëntatie precies andersom, zodat de distributie van passende conclusies ook precies andersom ligt. De argumentatieve oriëntatie van de uitdrukking *Er is weinig kans* is parallel aan die van negatie.

Nu hebben we gezien dat negatie en *nauwelijks* niet hetzelfde effect op een zin hebben wat betreft de relatie ervan met de wereld; *niet p* impliceert niet “p”, maar *nauwelijks p* impliceert “p” wel. Maar hoe zit het met de pragmatische kant? Dat wil zeggen: wat betekent *nauwelijks* voor het soort conclusies waar een

uiting de hoorder/lezer op afstuurt? Valt er in dat opzicht misschien wèl te generaliseren over negatie en *nauwelijks*? Aan de hand van gevallen als (14) en (15) valt te demonstreren dat dat inderdaad het geval is:

- (14) Hij heeft het eerste statistiektentamen gehaald. Dus dat biedt hoop.
 (15) Hij heeft het eerste statistiektentamen nauwelijks gehaald. #Dus dat biedt hoop.

Het effect van *nauwelijks* is dat, hoewel het tentamen gehaald is, de conclusies die daar normaliter uit getrokken zouden mogen worden ("Hij heeft de capaciteiten", e.d.) ongeldig worden verklaard. Wat dat pragmatische aspect betreft lopen de effecten van negatie en van *nauwelijks* wèl parallel: de niet-passendheid van de tweede zin in (15) geeft aan dat de eerste, net als negatie, de normale conclusies uit "Hij heeft het eerste tentamen gehaald" ongeldig verklaart.

Op dit punt staat *nauwelijks* precies tegenover *bijna* (en tegenover *vrijwel*, dat overigens andere gebruiksmogelijkheden heeft; zie Vandeweghe 1988 en de daar genoemde literatuur). Terwijl *nauwelijks* de standaard-conclusies uit een positieve bewering ongeldig maakt, doet *bijna* dat met een negatieve; zeggen dat je een tentamen bijna gehaald hebt versterkt de aanname dat je het in principe kunt halen – hoewel je het feitelijk (nog) niet gehaald hebt. Daarom is *bijna* dus juist ongeschikt in het eerste lid van een *laat-staan*-constructie: hoewel het $\neg p$ impliceert, is de argumentatieve oriëntatie parallel aan die van *p*. Beide woorden zijn dus te beschouwen als operatoren om de standaard-relatie tussen inferenties en toestanden in de wereld te modificeren: volgens een impliciet model rechtvaardigt *p* (b.v. "Hij heeft het tentamen gehaald") een bepaalde conclusie *q* (b.v. "Hij is goed genoeg in statistiek om de tentamens te halen"); *nauwelijks p* maakt daar a.h.w. van *p*, *toch* $\neg q$, terwijl *bijna p* ervan maakt $\neg p$, *toch q* (dit verklaart tevens waarom de logische afleidingen (9) en (11) pragmatisch eigenlijk vreemd zijn).

Laat staan is dus kennelijk een operator op de pragmatische strekking van de verbonden proposities. De twee leden ([a] en [b]) van (10) kunnen we dan interpreteren volgens een schema als (10)', dat geen paradoxen oproept:

- (10)' [a]: De standaard-conclusies uit "Hij heeft dit tentamen gehaald" zijn ongeldig. Derhalve, b.v.: "Hij heeft niet de capaciteiten om statistiektentamens te halen".
 [b]: Om redenen die te infereren zijn uit [a]: "Hij heeft het tweede statistiektentamen niet gehaald".

Zo is het helemaal niet vreemd dat, zoals Fillmore c.s. vaststellen, alleen het element *not* uit de betekenis van *barely* overgedragen wordt op het tweede con-

junct: het eerste oriënteert de lezer/hoorder ook al op negatieve conclusies.

Deze gedachtengang behelst een versterking van de samenhang tussen semantiek en pragmatiek: directe negatie heeft op beide terreinen effecten die met elkaar samenhangen, en er zijn taalelementen die juist tot functie hebben standaard-relaties ertussen te modificeren.

Een dergelijke verder gaande integratie van semantische en pragmatische gezichtspunten is ook nuttig bij de andere twee problemen uit § 2: dat van de (on)gemotiveerdheid van de elementen *laat* en *staan* in de constructie, en dat van de onnatuurlijkheid van de volgorde.

Om met dat laatste te beginnen: met de voorgestelde pragmatische functie van de constructie doen Fillmore c.s. een tamelijk duidelijke voorspelling over de vervolg-contexten van een *laat-staan*-zin, nl. dat een tekst/conversatie na zo'n zin normaliter door zal gaan op de inhoud van het eerste conjunct; daar verschuift de spreker immers de aandacht naar toe. Nu is het niet alleen lastig om je dit soort contexten voor te stellen, ze zijn in de praktijk eigenlijk ook niet te vinden. Neem een geval als het volgende:

- (16) Wie tegenwoordig "bij" wil zijn moet inderdaad stapels lectuur verwerken, [...]. Er zijn heel wat leesuren per week nodig om de politiek bij te houden, alleen al de binnenlandse situatie, laat staan de buitenlandse politieke ontwikkelingen. Ook de huisvrouw, die niet alles maar van dit alles toch iets wil weten, kan die informatie-lawine nauwelijks of niet verwerken. We worden overstroomd en overladen met medische informatie [...] enzovoorts. [Eindhovens corpus]

De tekst gaat na *laat staan* helemaal niet speciaal door over de binnenlandse situatie. Beide conjuncten hebben hier meer de status van illustratie van een algemeen thema dan dat de tweede specifiek relevant zou zijn en de eerste aandachtwaardiger. Geen van de gevallen van *laat staan* in het Eindhovens corpus levert evidentie voor de veronderstelde aandachtsverschuiving naar het eerste conjunct. In het volgende voorbeeld gaat de tekst juist door op de inhoud van het *tweede* conjunct:

- (17) Heel dat nerveuze gedoe in en om de kleedkamers van de Rotterdamse Doelen leek erop te wijzen dat je met een "grande vedette" nergens zeker van bent – niet van een optreden, niet van een repetitie, laat staan van een interview. Maar klokslag 5 uur glipte ze in een beige regenjas naar binnen door de artiesteningang. Volmaakt onopvallend, volkomen pretentieloos. Duidelijk moe – maar meteen bereid tot een gesprek in haar kleedkamer. [Id.]

Wel is het zo dat het verband tussen de *laat-staan*-zin en het vervolg van de tekst gemarkeerd wordt met *maar* (en dit is bepaald niet het enige geval). De in dat vervolg tegengesproken verwachting is precies dat het niet van een interview zal komen, de inhoud van het *tweede* conjunct dus. Die verwachting wordt in de *laat-staan*-zin met grote kracht naar voren gebracht, juist doordat de spreker een en ander voorstelt als geïmpliceerd door de inhoud van het eerste conjunct (iets wat Fillmore e.a. (1988:532) wel melden, maar waar zij geen consequenties aan verbinden voor de veronderstelde pragmatische functie). Het lijkt dus beter om te veronderstellen dat de pragmatische functie van *laat staan* in een zich ontwikkelende tekst is om de lezer/hoorder nadrukkelijk te oriënteren op de gedachte dat de inhoud van het tweede conjunct verder niet relevant is.

Het aardige is dat in dit licht ook het optreden van de elementen *laat* en *staan* gemotiveerd zou kunnen worden (waarmee we aan de laatste nog openstaande vraag toe zijn). Samen vormen die immers een imperatief, die de lezer/hoorder oproept zich voor te stellen dat hij het genoemde onderwerp kan of moet laten rusten. Die voorstelling kan de spreker/schrijver van pas komen, juist om een en ander in het vervolg van de tekst tegen te spreken (zoals in (17)), maar er zijn ook gevallen waarin de hele inhoud van een *laat-staan*-zin geen rol speelt in de verdere tekst:

- (18) “Duitser?” – Wegens zijn goede Frans? – “Nee Nederlander”. Het wordt dan vriendelijk stil, want niet iedereen in Reims weet wat een Nederlander is, laat staan waar hij thuis hoort. Op zakelijk gebied wordt de charme aanmerkelijk getemperd als ik met traveller cheques in dollars wil betalen. Die dingen hebben nl. voor de toerist twee voordelen: [...].
[Id.]

Deze voorstelling van zaken maakt het ook beter voorstelbaar *waarom* uitdrukkingen als het Nederlandse *laat staan*, het Engelse *let alone* en het Duitse *geschweige denn* (vgl. ook Nederlands *om nog maar te zwijgen/niet te spreken van*) elkaars vertalingen zijn: hoewel niet voorspelbaar is welk element in welke taal de speciale status van ‘constructie-markeerder’ krijgt, is elk van die elementen op zijn eigen manier toch duidelijk te motiveren.

Tot slot ligt hier ook een verband met het negatieve karakter van de constructie. De instructie aan de lezer/hoorder om zich voor te stellen dat een bepaald onderwerp niet relevant is, behelst zelf uiteraard een negatie. Wil deze negatie een implicatie zijn van een propositie die een ander punt van dezelfde schaal betreft, dan moet die andere propositie ook wel op de een of andere manier negatief zijn. Nu hebben we, i.v.m. *nauwelijks*, gesteld dat het in feite om een negatieve *conclusie* ging die uit het eerste lid getrokken mag worden. Het is dan

ook niet verwonderlijk dat er gevallen zijn te vinden waarin het eerste lid zelf geen enkele indicatie voor negatie bevat, maar waaruit wel een negatieve conclusie te infereren is (Fillmore c.s. halen ook gevallen aan, b.v. p.515 noot 7, 518, 519, maar wederom zonder er consequenties aan te verbinden); een Nederlands voorbeeld is:

- (19) Hiervóór, in de passages over de "maatschappelijke relevantie" van de kunst werd reeds opgemerkt, dat de vrijheid een wezenskenmerk van de kunst is. Dat is het zelfs voor de kunstenaar. Laat staan dat de overheid zich hier iets mag aanmatigen. [Id.]

De propositie "De vrijheid is een wezenskenmerk van de kunst" moet kennelijk een gedachte oproepen van het type "Niemand moet proberen de kunst zijn wil op te leggen", zodat de zin die begint met *Dat* gelezen kan worden als, ongeveer, "Zelfs de kunstenaar probeert niet de kunst zijn wil op te leggen" (ik zal niet proberen uit te leggen wat dit mag betekenen). Hoewel niet iedereen dit optimaal geformuleerd zal achten, is het in ieder geval wel voorstelbaar waarom het geproduceerd kan worden.

4. Conclusie

Het is in het voorafgaande al op verschillende manieren verwoord: het lijkt goed om niet alleen, zoals Fillmore c.s. bepleiten, syntactische, semantische en pragmatische aspecten tezamen als eigenschappen van constructies te beschrijven, maar vooral ook om de beschrijving van die verschillende aspecten sterk te integreren.

Literatuur

Anscombe, Jean-Claude & Oswald Ducrot

1983 L'argumentation dans la langue. Bruxelles: Mardaga.

1989 "Argumentativity and informativity". *From Metaphysics to Rhetoric*, edited by Michel Meyer, 71-87. Dordrecht, etc.: Kluwer Academic Publishers.

Fillmore, Charles J., Paul Kay, Mary Catherine O'Connor

1988 "Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: the case of *let alone*". *Language* 64, 501-538.

NAUWELIJKS IS NIET BIJNA, LAAT STAAN VRIJWEL HELEMAAL

Nølke, Henning

- 1992 "Semantic constraints on argumentation: from polyphonic micro-structure to argumentative macro-structure". *Argumentation Illuminated*, edited by Frans H. van Eemeren a.o., 189-200. Amsterdam: Sicsat.

Vandeweghe, Willy

- 1988 "Omgevingen van vrijwel". *Tabu* 18, 93-108.